

СПРОБА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ОЦІНКИ ВИЗВОЛЬНОЇ АКЦІЇ ІВАНА МАЗЕПИ

Захарченко П. (кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії права і держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Лактіонова Н. (студентка юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Анотація. Здійснена історико-правова оцінка визвольної акції гетьмана Війська Запорозького І. Мазепи у 1708 році.

Ключові слова: визвольна акція, гетьман, правова оцінка.

Summary. It is suggested author's political and legal estimation of liberating action of Ivan Mazepa in 1708 year

Key words: liberating action, hetmen, Moscow reign, legal estimation.

У дореволюційній, радянській та й нинішній російській історіографії, присвяченій національно-визвольному зриву І. Мазепи та його сподвижників на початку XVIII ст., продовжують побутувати деформовані шовіністичною ідеологією оцінки вчинку українського гетьмана, на кшталт - «зрадник». Якщо рухатися за логікою таких дослідників, то зрадником є не лише глава української держави, а й усі його прибічники, що виступили на його підтримку і мусили розділити участь вигнанців за межами своєї Батьківщини. Чільне місце серед емігрантів «мазепинської хвилі» займає і автор «Пактів і Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького» Пилип Орлик. Статус «зрадника» однаковою мірою може бути препароване не тільки гетьману, а і його генеральному писарю (благо, що цього не сталося, поки що), адже за висновком сучасного українського дослідника В. Сергійчука, саме І. Мазепа «підготував собі гідну заміну в особі П. Орлика, котрий свій гетьманський маєстат увічнив ухвалою першої у світі Конституції» [1, с. 106-107]. У своїй невеличкій розвідці спробуємо з'ясувати, чи були правові підстави в минулому і чи є вони нині називати визвольну акцію І. Мазепи «актом зради».

Відзначимо, що вперше «зрадником» І. Мазепу назвав ніхто інший як перший російський імператор Петро І. У листі до свого друга Апраксіна від 27 жовтня 1708 р. він написав: «Нужда повелевает объявить, что учинил новый Иуда-Мазепа, который двадцать один год был в верности мне, ныне, при гробе, стал изменником и предателем своего народа» [2, с. 398]. І з цього часу почала гуляти «слава» про І. Мазепу в усій російській літературі (в авторських інтерпретаціях) як про зрадника царя і російського народу. Звертаємо увагу, що мова в листі ведеться не про зраду особисто Петру І чи державі, яку він очолював. Ні. Йдеться про «свій народ», тобто про українців. І саме нам, українцям, давати оцінку вчинку Івана Степановича Мазепи.

Цілком поділяємо думку українського письменника В. Шевчука, що з морального боку вчинок І. Мазепи – це самооборона від хижака, який не має стриму у своїй зажерливості. «Помилка І. Мазепи не в тому, - веде далі автор, - що він піднявся на святий чин національно-визвольної боротьби, а в тому, що зробив це не рішуче, оглядаючись і вагаючись, що він ... ототожнював себе з Україною і марно сподівався, що як тільки він підійметься на героїчний визвольний чин з іноземного рабства, то народ відразу за ним піде; забув-бо, що він двадцять років прищеплював тому народові вакцину рабства» [3, с. 188].

З погляду юридичного, у діях І. Мазепи також не простежуються ознаки кримінального діяння. Проти нього не порушувалася кримінальна справа, він не притягувався до юридичної відповідальності уповноваженими на це правоохоронними органами Російської імперії. Виходячи із пануючої нині процесуальної доктрини про презумпцію невинуватості, І. Мазепу ніхто не має права називати ані злочинцем, ані

зрадником, адже не має жодного судового рішення, постанови чи вироку безпосередньо чи заочно винесеного судами Російської імперії чи, принаймні, Української гетьманської держави. Щоправда, в літературі описаний «потішний суд» над гетьманом, котрий відбувся в Глухові 12 листопада 1708 р. в присутності Петра I, проте ніяких правових наслідків він не має. Для підтвердження сказаного, передамо перебіг так званого «суду» у викладі нині покійної української дослідниці О. Апанович: «Після процедури виборів на ринковому майдані влаштували за наказом царя і в його присутності видовисько з театральним ефектом – символічне покарання – страту Мазепи, яку Петро I назвав «сошедшие Мазепы в ад». Збудували риштування, встановили на ньому шибеницю й принесли туди опудало, зроблене й одягнуте під Мазепу. Меншиков і Головкін увійшли сходами на шибеницю, роздерли диплом, за яким Мазепа був колись нагороджений найвищим орденом Росії – святого Андрія Первозванного. Писар зачитав злісну пародію смертного присуду. Опудало повісили на шибеницю, а потім кат тягав його серед пилу вулицями міста, топчучи ногами.

Петру здавалося і цього замало. Він відновив середньовічний московський обряд, тоді в Україні невідомий, - анафему. У глухівській Святотроїцькій церкві в присутності царя і його царедворців і генералів, козацької старшини, яка залишилася під московською владою, проводилося несамовите богослужіння. Священики й ченці, яких зібрали з усіх кінців, були вдягнені в сумні однострої чорного кольору, тримали в руках довгі як козацькі шаблі, свічки з воску, зафарбовані сажею. Співаючи псалми, вони оточили опудало, а потім, обертаючи на нього свої чорні свічі, стали волати з дяками і паламарями: «Да будет Мазепа проклят». Потім архієрей вдарив опудало палицею в груди і крикнув: «На зрадника і відступника Івана Мазепу анафема». Опудало з криками поволокли з церкви, а за ним ішли священнослужителі, співаючи: «Днесь Иуда оставляет учителя и приемлет диявола». Цар видав спеціальне доручення, щоб того самого дня таку ж відправу влаштували у Москві в Успенському соборі в присутності царевича Олексія і всього двору» [4, с. 193].

Не сумніваємося і в правомірності дій І. Мазепи як глави української держави. Адже він як очільник держави (Війська Запорозького) мав право на контакти з іноземними державами. Договір, укладений між Б. Хмельницьким як главою Війська Запорозького і О. Романовим як главою Московського царства у березні 1654 р., забороняв Україні вступати в міжнародні зносини лише з двома країнами – Польщею та Туреччиною. Швеція до цього переліку не входила. Кожен наступний договір між обраними українськими гетьманами і московськими царями мав у майбутньому базуватися на Березневих статтях 1654 р. Б. Хмельницького. Однак недосвідчений і незнайомий з оригінальними статтями свого батька Ю. Хмельницький у Переяславі 17 жовтня 1659 р. за наполяганням уповноваженого московського царя Трубецького змушений був підписати низку сфальшованих статей, поданих як 14 основних положень базового договору Б. Хмельницького і О. Романова [5, с. 128]. З цього часу наступні володарі гетьманської булави, укладали договори з московськими царями уже не на основі оригінальних статей засновника української держави, а на основі фальсифікату 1659 р. Відтак, вступивши в переговори зі шведським королем і перейшовши на його бік у 1708 р., гетьман І. Мазепа жодним чином не порушив умов Березневих статей 1654 р., в частині взаємин з країнами, що як і Україна залишалися суб'єктами міжнародних правовідносин.

Є, щоправда, слабке (на перший погляд) місце у захисті вчинку І. Мазепи. Воно стосується присяги, складеної Іваном Мазепою як главою Війська Запорозького перед московським царем, після обрання першого на посаду гетьмана та укладення Коломацьких статей у 1687 р. Цей аргумент часто вживався в російській історичній та правовій літературі на користь «зрадництва» І. Мазепи. Однак і він є далеко не беззаперечним. Адже Коломацькі статті уклалися не з Петром Олексійовичем Романовим, майбутнім Петром I, а з його старшою сестрою, регентом при малолітніх

братах-царях Івану і Петру, Софією. Саме перед нею і була складена присяга І. Мазепою. Відтак ніяких зобов'язань, у тому числі політичних чи правових перед Петром I у Івана Мазепи не було. Та й поготів, якщо згадати, яку долю підготував Петро I своїй рідній сестрі в майбутньому, заточивши її у Новодівичому монастирі під іменем монахині Сусанни, де у 1704 р. вона й померла.

Інститут складення присяги перед царями не був відомий українській політико-правовій традиції. У Запорозькій Січі з її виразними демократичними рисами та й у Війську Запорозькому, де глава держави обирався, мова могла йти лише про певні зобов'язання **обраних** перед козацьким товариством та іншим поспільством, а не навпаки. Тому таке здивування у Б. Хмельницького викликала пропозиція московської сторони на Переяславській Раді у лютому 1654 р. про необхідність козацькій старшині і самому гетьману скласти присягу на користь царя Олексія Михайловича. Нагадаємо, що, за свідченням очевидців, така вимога дуже розлютила гетьмана і ледь не привела до зриву переговорів [4, с. 74-75].

У Московському царстві присяга традиційно існувала як своєрідний фактор стримування від «лихих» замірів проти царя. Цікавою видається думка одного з перших політичних емігрантів Росії, князя Андрія Курбського, який після поразки очолюваного ним війська в Лівонії, опинився за кордоном і відмовився повертатися у Московщину. У листах, які Іван Грозний адресував втікачеві, цар нагадував про зраду присязі, яку А. Курбський склав особисто перед царем. На що князь слушно відповідає: «Есть у нас обычай, аще бы кто не присягнул, горчайшей смертью да умрет, но все мудрецы согласны в том, что в случаях подневольной присяги не тому бывает грех, кто целует, но паче тому, кто принуждает» [6, с. 77]. Як бачимо, жодної альтернативи, окрім складення присяги, у Івана Мазепи не було.

Отже, І. Мазепа не зраджував Україну і її народ. Прагнення здобути волю і утвердити власну державу є засадничим природним правом кожного народу. Так само Т. Костюшко і Д. Вашингтон підняли повстання за незалежність своїх батьківщин – Польщі та США. Тадеуш Костюшко програв у цій боротьбі. Д. Вашингтон, своєю чергою, заклав підвалини наймогутнішій державі наших днів. Незалежно від кінцевого результату діяльності обох вождів, їх у своїх країнах вважають національними героями. В сучасній Англії, проти якої повстав Д. Вашингтон, його вже не називають зрадником, а в сучасних Німеччині, Австрії і навіть Росії вже не прикладають тавро «зрадника» до Т. Костюшка [7, с. 63].

З погляду правового зазначаємо, що жодних процесуальних дій у рамках існуючого в Московському царстві чи в Українській гетьманській державі законодавства з боку судових інститутів щодо І. Мазепи вжито не було. Відтак наголошення в літературі на зрадницькому чи злочинному характері його акції у 1708 р. не мають жодних правових підстав. Емоційним заявам і суб'єктивним оцінкам Петра I, тим більше, від імені українського народу, сучасна Українська держава протиставила пошанування гетьмана Війська Запорозького І. Мазепи через відродження гетьманської столиці у м. Батурині, у назвах вулиць, у тому числі і у місті Києві, у його зображенні на 10-гривенній купюрі національної грошової одиниці тощо.

Чому ж така зневага і ненависть до І. Мазепи в Росії?. «Тому, - слушно стверджує український вчений і священник Української православної церкви Київського патріархату Юрій Мицик, - що там і нині не змирилися з існуванням незалежної Української держави й прагнуть будь-що відродити імперію в колишніх кордонах, тож і вдаються до відвертих фальсифікацій, щоб вплинути у відповідному дусі на свідомість українців» [7, с. 63].

Література:

1. Сергійчук В.І. Що дала Україна світові / Сергійчук В.І. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2008. – 288 с.

2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России : от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Бантыш-Каменский Д.Н. – К. : Час, 1993. – 603 с. – [репринтне відтворення].
3. Шевчук Валерій. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / Шевчук Валерій. – К. : Абрис, 1995. – 390 с.
4. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / Апанович О. - К. : Либідь, 1993. – 285 с.
5. Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України : [підручник] / Мисик Ю.А. – К. : Києво-Могилянська академія, 2008. – 585 с.
6. Кизеветтер А.А. Иван Грозный и его оппоненты / Кизеветтер А.А. – М.: Изд. книжного магазина Гроссман и Кнебель, 1898. – 86 с.
7. Мицик Юрій. Іван Мазепа / Мицик Юрій. – К.: ПП Наталія Брехуненко, 2007. - Серія: Великі Українці. – 72 с.